

CROATICA CHRISTIANA PERIODICA

ČASOPIS INSTITUTA ZA CRKVENU POVIJEST
KATOLIČKOG BOGOSLOVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

God. XXV

Zagreb 2001.

Broj 47

rasprave i prilozi

UDK 949.5 "1453"
Izvorni znanstveni članak

SUKOBI U BIZANTSKOM CARSTVU OKO PITANJA UNIJE PRIJE PADA KONSTANTINOPOLA

Je li bolja turska čalma ili papina tijara?

Boris NIKŠIĆ, Zagreb

Ideološko-politički sukobi u zadnjem stoljeću Bizantskog Carstva ticali su se pitanja treba li prihvatiti uniju s Katoličkom crkvom što je bio jedan od glavnih preduvjeta da Bizant dobije zapadnu pomoć za obranu Konstantinopola od osmanskih Turaka. Oko toga su se sukobljavala dva nepomirljiva tabora bizantskih svećenika, intelektualaca i političara: henotici (pristalice unije i suradnje sa Zapadom) i antihenotici (kategorički protivnici unije i pristalice sporazuma s Turcima). Autor je dao pregled najpoznatijih predstavnika obje struje te raščlanio teološko-filozofske temelje njihova svjetonazora koji su ih mogli dovesti do toga da u danom trenutku zastupaju određene političke opcije.

1. Povijesno-civilizacijski okvir ideoloških sukoba na izdisaju Bizantskog Carstva

Izjava na koju se aludira u naslovu ovoga članka obično se pripisuje Luki Notarasu, zapovjedniku obrane Konstantinopola 1453. On je, navodno, rekao »da bi više volio u Gradu vidjeti turski turban nego latinsku tijaru«. Premda je navod da je zapovjednik obrane takvo što izjavio dvojbene vjerodostojnosti (od pisaca koji su pisali o padu Konstantinopola to spominje, naime, samo Mihael Duka¹, dok drugi ništa ne govore o takvom nečem), ta rečenica na neki način sažima glavne političke dvojbe kasnoga Bizanta. S jedne strane osmanski Turci opasno su se približili Konstantinopolu i prijete da ga

¹ »κρείττοτερόν ἐστί εἰδέναι (!) ἐν μέσῃ τῇ Πόλει φακίολιον βασιλεύον των Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικήν«, DUKA, 264. O padu Konstantinopola pisali su još i Kritobul, Sfrandzes i Halkokondil.

osvoje² te bi za obranu nužno bilo tražiti zapadnu pomoć, dok je s druge strane moguća zapadna pomoć povezana s nekim za Bizantince neprihvatljivim uvjetima. Glavni od tih neprihvatljivih uvjeta je prihvaćanje unije s Rimom koja u interpretaciji papinske kurije znači podlaganje Istočne crkve hegemoniji Rima, dakle priznavanje papina primata nad cjelokupnom Crkvom te prihvaćanje nekih dogma Zapadne crkve (glavna je ona o *filioque*).

Bizantinci, koji su se oštro protivili uniji, radije bi prihvatili Turke kao gospodare nego zapadnjake, jer Turci se barem ne bi miješali u crkvene dogme i razmirice, koje ih uostalom i ne zanimaju. U slučaju da prihvate uniju bili bi u pogibelji da, kako su mislili, izgube pravu vjeru i prihvate herezu, što bi bilo još mnogo gore. Razmirice između »prorimske« i »proturske« struje nastavile su se i nakon zauzeća Konstantinopola, sada s dilemom: »Treba li prihvatiti situaciju i nastojati izmoliti od gospodujućih Turaka neke ustupke ili treba i dalje tražiti zapadnu pomoć za eventualno oslobođenje romejske zemlje?«

Da bi se razumjele dvojbe Bizantinaca u gotovo već opkoljenom Konstantinopolu³, treba znati da je u svojoj dugotrajnoj povijesti Bizant bio u neprekidnom sukobu, s jedne strane u ideološkom (ponekad i vojnom) sukobu sa Zapadom, a s druge u vojno-političkom sučeljavanju s istočnim Carstvima.

Bizant je još od svojega postanka (324.)⁴ u neprestanoj ratnoj konfrontaciji s istočnim nekršćanskim carstvima: prvo sa zoroastrijanskom Perzijom, zatim s islamskim Arapskim halifatom i na koncu s Turcima, prvo Seldžucima (1071. Seldžuci u bici kod Manzikerta pobjeđuju Bizantince i to je kraj bizantske vlasti u Maloj Aziji), a zatim s Osmanlijama koji od početka 14. stoljeća uzimaju djelić po djelić bizantskog teritorija da bi na koncu zauzeli Konstantinopol 1453.

² Tema »turske opasnosti« zajednička je pojava u svim zemljama prve linije bojišnice prema Osmanskom Carstvu u ranom novom vijeku. Turska tema javlja se u književnosti i umjetnosti i u velikoj je mjeri obilježila kulturnu produkciju zemalja koje su se našle na udaru osmanskih vojski. Nastaje čitav književni žanr protuturskih govora u kojima se retoričkom argumentacijom adresat (to je obično neki vladar, ponekad staleži) želi uvjeriti u nužnost pokretanja protuturskog rata. Međutim, taj tematski sklop, u vidu težnji za pokretanjem »križarskog rata«, javlja se i u zapadnoeuropskim »kršćanskim« zemljama koje nisu bile neposredno ugrožene od osmanskih osvajanja, te nerijetko služi njihovim imperijalnim nakanama. Hrvatske zemlje u ranom novom vijeku spadaju u red onih zemalja koje su bile u neposrednom doticaju s osmanskim vojskama, te je stoga osmanska tema, slično kao i Bizantu, u žarištu promišljanja intelektualne elite. Bitna razlika je u tome što u hrvatskom slučaju nije riječ o vjerskoj kontroverzi kao u Bizantu, ali je ipak prisutan ambivalentan odnos prema kršćanskom Zapadu. Pisci hrvatskih protuturskih govora i traktata nerijetko se obrušavaju na »neslogu« kršćanskih vladara zbog koje su Osmanlije postigli tolike vojne uspjehe. Kritiziranju kršćanskog Zapada ponekad se pridružuje i »prijetnja« da će se Hrvati, ako im Zapad ne pruži pomoć, udružiti s Osmanlijama, dopustiti im da, u zamjenu za to da prekinu pustošenje hrvatskih zemalja, slobodno prolaze preko Hrvatskog Kraljevstva i neometano napadaju zapadne zemlje. Takvu »prijetnju« izriču Šimun Kožičić Benja i Bernardin Frankapan u svojim protuturskim govorima (vidi: Vedran GLIGO, *Govori protiv Turaka*, Split, 1983.).

³ Grad možemo držati opkoljenim još od 1354. kada je osmanska vojska prešla Dardanele i osvojila Galipolje. Izgleda da su samo unutarosmanske razmirice i neprilike s Timur Lenkom za još daljnjih sto godina pošteđele grad od izravne opsade i osvajanja.

⁴ Ne postoji »datum rođenja« Bizantskog Carstva jer ono predstavlja kontinuitet Rimskoga Carstva. Ovu godinu smo izabrali kao početak Bizanta jer je tada glavni grad Carstva postao Konstantinopol, Novi Rim.

Te borbe učvrstile su samosvijest Bizanta kao kršćanskog carstva. Bizant⁵ je svoju službenu državnu ideologiju crpio iz misli o izravnom kontinuitetu s Rimskim Carstvom, i to u prvom redu kršćanskim Rimskim Carstvom koje je utemeljio car Konstantin (313.–337.). Ujedno je »car Romeja« svoje Carstvo smatrao jedinim legalnim Carstvom, a sebe zaštitnikom cjelokupnog kršćanstva. Vladari drugih zemalja, posebno onih »barbarskih«, raznorazni germanski poglavari i vladari zemalja poput »Sklavinija« mogli su biti samo lokalni kneževi (ἄρχηγοντες, ῥήνες) koji priznaju vrhovništvo rimskoga cara. Stoga je krunidba Karla Velikog za cara u Rimu 800. za Bizant značila nelegalan akt i pomutila je njegove odnose sa Zapadom. Međutim, Bizantinci su morali prihvatiti realnost i priznati Franačko Carstvo, ali to nije promijenilo osnovne postavke njihove državne ideologije.

Odnos Bizanta prema zapadnoj Europi određuje (ili moglo bi se reći opterećuje) još i crkveni razdor. Crkveni raskol nije nastao iznenada 1054. Već ranije je bilo nesuglasica između Istočne i Zapadne Crkve oko nekih bitnih vjerskih pitanja: primat pape, *filioque*, korištenje beskvasnog kruha u euharistiji kod zapadnjaka, itd. Međutim, 1054. konstantinopolski patrijarh Mihael Cerularije i papa Leon IX. međusobno se izopćuju i nakon toga odnosi među dvjema Crkvama ostaju gotovo neizlječivo pokvarenima.

Nakon raskola Zapadna Crkva neprestano ulaže napore za ponovno ujedinjenje Crkava. To ujedinjenje uglavnom otežavaju razlike u shvaćanjima, mentalitetske barijere koje su se formirale u dvjema Crkvama kao rezultat činjenice da pripadaju različitim civilizacijskim krugovima. Istočna crkva sačuvala je neke značajke rane Crkve među koje spada veća neovisnost svake lokalne biskupije, Crkva je gotovo nerazlučivo vezana s državom, patrijarh nema onakvu monarhijsku vlast nad Crkvom kakvu papa ima na Zapadu. Glavni zahtjev zapadnjaka, dakle da se Istočna Crkva podloži vlasti Rima i pape, bio je za Bizantince neprihvatljiv. Eventualno su bili spremni priznati tek »prvenstvo u ljubavi« zapadnog patrijarha⁶ nad ostalima, ali nikako njegovu neograničenu vlast nad Crkvom. U Istočnoj Crkvi glavni upravni organ ostao je sinod.

Drugo važno pitanje oko kojega se Istok i Zapad nikada nisu mogli složiti bilo je tzv. pitanje *filioque*. Zapadna je Crkva još od srednjega vijeka koristila Simbol vjere u kojem se navodilo da »Sveti Duh proizlazi od Oca i od sina« (tj. Krista, latinski: *filioque*). Bizantinci su držali da je riječ o pokvarenom tekstu te su ustrajali na tome da Sveti Duh proizlazi samo od Oca (tj. Boga). Taj naoko nevažni detalj igrao je veliku ulogu u teološkim raspravama, jer se raspravljalo o osnovnim pitanjima vjere koja bi, ako se zanemare, mogla voditi u herezu. To posebno vrijedi za istočnjake, jer se još od ranog razdoblja Bizanta u njih uvriježilo shvaćanje da postoji apsolutno jedinstvo između obreda (kako njegove izvanjske forme tako i teksta i njegova sadržaja) i same vjere, te da se ne smije ništa mijenjati u njima, da se mora držati onoga što je odlučeno na prvih sedam crkvenih sabora. Svaka inovacija vodi u herezu. Da bi se shvatila žestina s kojom bizantski teolozi pristupaju tom

⁵ »Bizant« i »Bizantsko Carstvo« izmišljotine su zapadnih učenjaka koji su taj naziv skovali prema starom imenu Konstantinopola (grč. Βυζάντιον). Bizantinci su sebe nazivali Rimljanima (Romejima).

⁶ Još u ranoj Crkvi prihvaćeno je da biskupi nekih dijeceza imaju počasni položaj i naslov patrijarha. Bilo je pet patrijarha: rimski (papa), carigradski, antiohijski, jeruzalemski i aleksandrijski.

pitanju, treba imati na umu veliku ulogu Duha Svetoga u bizantskoj liturgiji, teologiji i duhovnosti općenito. Po njihovu mišljenju, ako se tvrdi da Sveti Duh proizlazi iz Oca i Sina, umanjuje se njegov značaj (kao da postoje dva Duha Sveta!).

Obično se tvrdi da je Četvrti križarski rat i zauzeće većeg dijela Bizanta, uključivši Konstantinopol (1204.), od strane zapadnjaka te prisilno nametanje rimokatoličke vjere do te mjere omrznilo »Franke« kod crkvenih krugova, ali i običnog romejskog puka, da je svaka unija postala nemoguća. No, unatoč tim događajima došlo je do tzv. Lionske unije 1274. koja pak nije prihvaćena u Bizantu, te je sve ostalo po starom.

U 14. i 15. stoljeću u zapadnoj Europi rađa se intelektualno-kulturološki fenomen koji se, unatoč svojim počesto različitim pa i suprotstavljenim značajkama, obično sažima pod nazivom humanizam (i renesansa). Jedna od značajki humanizma jest da preispituje ranije predodžbe o životu i svijetu koje je nametnuo teokratski srednji vijek i da želi stvoriti nove odnose među narodima, državama i vjerama. On se pritom često ugleda na klasičnu starinu koja je za humaniste uzor i neprestani izvor nadahnuća. Antika je bila doba cvata umjetnosti, savršenih formi, »neiskvarenih« klasičnih jezika (latinskog i grčkog), za razliku od »barbarskog« srednjeg vijeka. Zapadna Europa iznenada postaje svjesna da se u njezinu predvorju nalazi država koja svoj izravni kontinuitet vuče iz Rimskog Carstva (bizantski car naziva se βασιλεύς Ρωμαίων, car Rimljana, sve do 1453.), ali i iz klasične grčke civilizacije. Bizantinci su, naime, sačuvali tekstove klasične grčke književnosti, dok je grčki na Zapadu bio gotovo zaboravljen (*Graecum est, non legitur!*). Bizantski učenjaci sve više dolaze na Zapad, sa sobom donose tekstove grčke književnosti koji se onda izdaju i prevode. Mnogi od njih ujedno podučavaju grčki na zapadnim školama i sveučilištima. Poznavanje grčkog tako postaje sastavni dio programa *studia humaniora*. I Bizantinci uče latinski i čitaju rimske klasike, a neki i srednjovjekovnu zapadnu teološku literaturu. Dolazi do kulturne razmjene. Pod dojmom novih shvaćanja o životu mnogi zapadnjaci počinju misliti da je crkveni raskol više uzrok oholosti pojedinaca nego stvarnih razlika u vjeri. Bizantski intelektualci koji borave na Zapadu, ali i vide da će Osmanlije uskoro osvojiti i ostatke Carstva ukoliko ne dođe zapadna pomoć, slažu se s tim tvrdnjama.

Ponovni naponi za unijom uživaju potporu takvih ljudi (na prvo mjesto stavimo Besari-ona). Čitavo 14. i prva polovica 15. stoljeća ispunjeni su beskrajnim pregovorima (slobodno možemo reći: natezanjima) između Bizantinaca i predstavnika Zapada i Katoličke Crkve oko sjedinjenja. Uz te pregovore obično su povezani i pregovori o »križarskom ratu«. Poduzimaju se i neke ratne akcije (npr. kratkotrajno vraćanje Galipolja pod bizantsku vlast uz zapadnu pomoć, 1366.). Već je car Ivan V. (koji je 1368. za tu svrhu putovao i u Rim) bio spreman sklopiti uniju, ali intranzigencija patrijarha nije mu to dopustila. Unija se sklapa tek 1439. u Firenci⁷, ali u Konstantinopolu nije prihvaćena – antihenotici su bili brojniji i jači od henotika, pristalica unije, ograničenih tek na uski sloj intelektualala-

---

⁷ Firentinski sabor (1439.) u određenom je smislu nastavak Bazelskog (1431.–1438.) i Ferarskog (1438.–1439). O Firentinskom saboru na kojem je uz nazočnost predstavnika Istočne i Zapadne Crkve potpisana unija, postoji razmjerno obilna literatura. Prilično detaljne obavijesti o pripremama i tijeku Sabora daje Ludwig MOHLER u kasnije citiranom djelu: *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, sv. I–III, Paderborn, 1923.

ca humanističkog usmjerenja i na ljude oko cara Ivana VIII. i njegova nasljednika Konstantina XI.

U pripremama za sklapanje unije u Firenci određenu ulogu odigrao je i hrvatski humanist i teolog Ivan Stojković.⁸ Stojković je bio iz Dubrovnika, grada kojemu je inače papinski Rim bio namijenio ulogu posrednika između Istoka i Zapada, što će biti osobito vidljivo kasnije, u doba osmanske vlasti nad većim dijelom Balkana kada Dubrovnik postaje gotovo »odskočna daska« za raznorazne balkanske misije. Mnogo puta je putovao u Konstantinopol kod cara Ivana VIII. i sudjelovao je u dugim i iscrpljujućim pregovorima između istočnjaka i zapadnjaka. Njegov stav prema Istočnoj Crkvi bio je ambivalentan: s jedne strane se očituje idealistička vizija jedinstva cjelokupnog kršćanstva koje je podijeljeno nepotrebnim svađama, a s druge, uočava koliko je teško postizanje takvoga cilja te predviđa skorašnji »opći potop« Istočne Crkve pred islamskom invazijom.⁹ U jednom od svojih pisama izražava pak optimizam glede uspjeha misije i pozitivnog stava Grka prema uniji (*le buone disposizioni*)¹⁰.

2. Ideološki tabori

U opkoljenom Konstantinopolu u 14. i 15. stoljeću rađa se podjela na dvije struje: jedni su za približavanje Zapadu i prihvaćanje unije, dok se drugi mire s mogućnošću da će gradom i romejskom zemljom ovladati Turci te traže način kako da se sporazumiju s njima. Neki od onih koji se protive uniji zazivaju koaliciju pravoslavnih zemalja protiv Osmanlija i Zapada.

Nije samo pitanje unije i suradnje s Turcima dijelilo političare i učenjake kasnog Bizanta (što je najčešće bilo sjedinjeno u jednoj osobi). Riječ je o mnogo dubljim svjetonazorskim pitanjima od kojih neka vuku svoje korijene iz ranijih stoljeća.

⁸ Ivana Stojkovića (oko 1390.–1443.) možemo držati jednim od najvećih ekleziologa u povijesti Crkve. Njegovo najznačajnije djelo je *Tractatus de Ecclesia* u kojemu poglavlje po poglavlje razlaže bit i ulogu Crkve (prvi put je izdano 1983. u Zagrebu, a izdanje je priredio Franjo Šanjek). Kao pariški učenik bio je pod utjecajem Jeana Gersona te je papu i Rim vidio kao najbolje jamce jedinstva Crkve, premda se može reći da se u nekim njegovim stavovima očituje utjecaj konciliarizma. Bio je jedan od najvažnijih organizatora Bazelskog sabora, a osim istočnim bavio se i husitskim pitanjem. O Stojkoviću vidi: *Misao i djelo Ivana Stojkovića, Zbornik radova s Međunarodnog simpozija u Dubrovniku, 26.–28. svibnja 1983.*, priredio Franjo Šanjek, Zagreb, 1986.; P. Bonaventura DUDA, *Joannis Stojković de Ragusio Doctrina de cognoscibilitate Ecclesiae*, Rim, 1958.

⁹ Na to zacijelo aludira kada u svojem djelu *Tractatus de Ecclesia* navodi citat iz Jeronima (*Epistula ad Damasum*, ed. Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum, Beč 1866., 54, 69): »Quicumque extra hanc domum agnum comedit, prophanus est. Si quis in archa Noe non fuerit, peribit regnante diluvio.« (Iohannis STOJKOVIĆ de RAGUSIO, *Tractatus de Ecclesia*, editionem principem curavit Franjo Šanjek, Zagrabiae, 1983.)

¹⁰ Eugenio CECCONI, *Studi storici sul Concilio di Firenze*, Firenca, 1869., sv. I, dok. LXXVII, pismo dvojice papinskih poslanika iz Konstantinopola, Ivana Stojkovića i Simona Frerona kardinalu Cesariniju (datirano 9. veljače 1436.).

2.1. Henotici

Henotici su se, općenito gledajući, zalagali za suradnju sa Zapadom i odbijali mogućnost sporazuma s Turcima. U ime toga bili su spremni prihvatiti i uniju sa Zapadom, štoviše, neki od njih su i prije Firentinske unije prešli na rimokatoličku vjeru. Ovdje navodimo samo neke najpoznatije.

Demetrije Kidon, bizantski učenjak iz 15. stoljeća, zalagao se za suradnju sa Zapadom videći »da su toliki gradovi pali u ropstvo barbarima, od kojih su neki opustjeli i već gotovo da nemaju stanovnika, ... a drugi još mogu opstati, ali bi njihovi građani više voljeli da ih proguta zemlja«. ¹¹ Na jednom mjestu naoko se igra riječima, ali se zapravo trudi naglasiti kontinuitet između Staroga i Novoga Rima dokazujući time poželjnost bizantskog savezništva sa Zapadom: »Tko može Rimljanima (tj. Romejima, Bizantincima, nap. pr.) biti bliži saveznik od Rimljana (tj. zapadnjaka, papinskog Rima, nap. pr.) ... Njihov grad našemu je metropola koja je svojim iseljenicima ostavila ime, a ona je sama ostala kao kakva brana na zapadu, dok je nama ostavila da vodimo Aziju. Stoga jednim narodom treba smatrati nas i njih, u odnosu smo kao metropola i kolonija.« ¹² Isto tako na neki način »prijetiti« zapadnjacima da će se, ako ne pomognu Romejima, uskoro s »barbarima« morati boriti na Rajni. ¹³

Za uniju s Rimom, misleći da će Carstvo na taj način dobiti potrebnu pomoć, zalagali su se carevi Ivan V. (1341.–1391.), Manuel II. (1391.–1425.), Ivan VIII. (1425.–1448.) i Konstantin XI. (1448.–1453).

Nema Romeja koji je više nastojao na zbližavanju između Bizanta i Zapada od Besariona (1389.–1472.) koji potječe iz Trapezunta, tada samostalnog carstva, neovisnog od Konstantinopola (Trapezuntsko Carstvo palo je iza Konstantinopola, 1461.). Stekao je solidno humanističko obrazovanje. Među ostalima slušao je i predavanja Georgija Gemista Pletona, najvećeg platonista toga vremena. U Besarionovoj osobi sjedinjuju se učenjak, političar i svećenik. God. 1437. postao je metropolit Nikeje, a godinu dana kasnije slijedi cara Ivana VIII. u Firencu gdje potpisuje uniju. Ondje je u humanističkom stilu održao govor o potrebi pomoći istočnom kršćanstvu, koji donekle podsjeća na Demostenove govore za spas Olinta od makedonskih osvajača. Nakon toga se vratio u Konstantinopol, no ondje nije mogao ostati zbog neugodnosti koje je trpio od agresivnih antihenotika, pa se vratio u Rim. Ubrzo je postao kardinal Katoličke crkve. Papa ga je slao u vrlo teške misije. Navodno su ga tek njegova brada i grčko podrijetlo spriječili da i sam postane papa (?!). ¹⁴ Na Zapadu se Besarion predano zalagao za pokretanje »križarskog rata« protiv Turaka (pridonio je organizaciji pohoda kod Varne). Osim političke djelatnosti Besarion se bavio i filologijom. Podučavao je platonističku filozofiju, a poznata je i njegova čuvena knjižnica koja je ostala u Veneciji. Po svjedočanstvu suvremenika u sebi je ujedinjavao duh latinskog i grčkog kulturnog kruga, pa su ga zvali *Latinorum Graecissimus et*

---

¹¹ Démétrius CYDONÈS, *Correspondance, texte inédit, établi et traduit par Giuseppe Cammelli* (coll. Byzantine Guill. Budé), Pariz, 1930., 89.

¹² MIGNE, *Patrologia Graeca*, v. 154, 977.

¹³ Démétrius CYDONÈS, nav. mj., 33.

¹⁴ K. AMÁNTOS, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων*, t. I, Atena, 1955., 103.

Graecorum Latinissimus. Premda uvjereni platonist, nastojao je na zbližavanju Aristotela i Platona dokazujući da razlike između njih i nisu tako velike kako izgledaju.

Besarion je pristao na dogmatske uvjete Zapada za prihvaćanje unije. Vezivanje sa Zapadom za njega je bio jedini način da se eventualno spasi ono što je ostalo od nekad moćnog Carstva. Ideološko polazište Besariona očito je bilo polazište kršćanina humanističke orijentacije kojemu je najprirodnije bilo vezivanje za Zapad, koji mu je bio duhovno blizak, a teško je mogao razumjeti one koji su tražili sporazum s osmanskim Turcima, narodom toliko različitim po vjeri i civilizaciji.

Besarionova tzv. protuturska djelatnost osobito se razmahala u vremenu kada je bio kardinal, a ponajviše kada je papa bio Pio II. (1458.–1464.), koji je od samoga početka bio opsjednut turskom opasnošću i traženjem puta da se ona izbjegne. Zato mu se kao najprirodnije rješenje činilo stvaranje neke kršćanske koalicije radi pokretanja »križarskog rata«. Stoga je sazvao kongres kršćanskih kneževa u Mantovi, a glavni mu je pomoćnik, dakako, bio Besarion. Ondje je blistavim humanističkim stilom, s mnogo aluzija iz antike i Svetoga pisma održao govor u kojemu je opisao »turska nedjela« i pozvao kršćanske kneževe na opći rat protiv Turaka.¹⁵

Među henoticima se isticao i Ivan Argiropul koji je držao da vjerske razlike između kršćanskog Istoka i Zapada nisu toliko velike da bi ih definitivno podijelile u suprotstavljene tabore. Prezirao je Georgija Trapezuncanina koji se zalagao za sporazum s Turcima, i općenito za pomirenje između kršćanstva i islama.¹⁶ Kao žestoki henotik morao je bježati iz Konstantinopola i sklonio se u Italiju gdje je prešao na katoličku vjeru i dao svoj obol humanističkom obrazovanju podučavajući grčku književnost u Firenci i Rimu.

2.2. *Turkofilsko-antihenotička struja*

No u Bizantu je postojala i druga struja koju bismo mogli nazvati turkofilskom, a sačinjavali su je uglavnom antihenotici. Njezini predstavnici držali su da nema koristi odupirati se Turcima jer oni će tako i tako zauzeti ostatke Bizantskog Carstva. Mislili su da je nada u zapadnu pomoć tek pusta tlapnja. Trebalo bi osim toga prihvatiti uniju, dakle zapadnu herezu. Sve i da Bizantinci prihvate uniju, Zapad ne bi mogao pomoći jer je razjedinjen, rastrgan međusobnim borbama pa nije u stanju pomoći ni sebi samom. Najbolje bi stoga bilo sporazumjeti se s Turcima. Ako im se ne mogu oduprijeti, mogu barem s njima naći zajednički jezik i privoljeti ih da ne postupaju previše tiranski s pokorenim narodom, sa »zimijama«.

Način razmišljanja ovih Bizantinaca ne predstavlja ništa novo u povijesti. I prije se događalo da su kršćani dobrovoljno prihvaćali muslimanske osvajače držeći ih manjim zlom od gospodstva drugih kršćana, ali heterodoksnih. Poznat je primjer iz ranog srednjeg vijeka kada su Arapi gotovo bez borbe zauzeli Egipat, Siriju i Palestinu (četdesetih i pedesetih godina sedmog stoljeća) jer su monofizitski kopti i sirijski jakobiti radije izabrali da

¹⁵ Ludwig MOHLER, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, I. sv., Darstellung, Paderborn 1923.

¹⁶ Konstantinos AMÁNTOS, *nav. dj.*, str. 102–103; Ep. LAMPROS, *Αργυροπούλεια*, Atena 1910., *passim*.

budu pod islamskom vlašću, koja je u tom smislu bila vjerski tolerantnija, nego pod bizantskim carem koji im je htio nametnuti »melkitsku« vjeru.

Među predstavnicima »turkofilske« struje ističe se Georgije Trapezunćanin (1395.–1484.). Ovaj pisac nije bio pravi konzervativac i ne možemo ga držati čistim antihenotikom jer je imao i te kako dobre veze s papinskim Rimom. Ipak je spadao među one koji su se zalagali za suradnju s Osmanlijama. Taj rođeni Krećanin (obitelj mu je iz Trapezunta) završio je humanističko obrazovanje i dobro izučio klasične jezike. U Padovi su mu učitelji bili imena poput Vittorina da Feltrea i Guarina da Verone. Atmosfera aristotelijanske Padove i na njega je utjecala, te je postao fanatični pristalica Stagiranina, a unižavao je Platona.¹⁷ Kasnije je i sam podučavao klasične jezike u Italiji, a postao je i službenik Vatikanske knjižnice. Kao papin poslanik otišao je u Grčku pa potom u Konstantinopol, tada već osmansku prijestolnicu. Ondje se prometnuo u pristalicu sporazuma s Osmanlijama, te je oko 1453. napisao traktat u kojemu nastoji dokazati da ne postoje važnije razlike između islama i kršćanstva. Poslao ga je sultanu Mehmedu II. Osvajaču. Kakve su bile Georgijeve namjere pri pisanju toga djela, teško je reći. Po nekima se radilo o planu za sporazum između Grka i Osmanlija, a kao prvi korak služilo bi »dokazivanje« da među njihovim vjerama ne postoje nikakve znatnije razlike. Nakon sporazuma bi od Osmanskog Carstva uslijedilo stvaranje neke vrste dvojne države u kojoj bi Grci postupno prevladali.¹⁸ Trapezunćanin uspoređuje svjedočanstva Svetog pisma i Kurana želeći pokazati da među njima zapravo nema nikakve razlike. Možebitne nesuglasice potječu ili iz razlike u jeziku ili zbog nesposobnosti ljudi da shvate pravi smisao dviju svetih knjiga. I spletke zločestih ljudi pridonijele su tom nerazumijevanju, a Trapezunćanin osobito kudi Židove kao tobožnje poticatelje nerazumijevanja i sukoba između kršćana i muslimana. Prema Trapezunćaninu među dvjema vjerama postoji samo jedna nesuglasica: pitanje Isusove smrti i uskrsnuća. On drži da to jedno pitanje ne bi trebalo biti toliko velika prepreka u razumijevanju između dva vjernička naroda.¹⁹ Ovo pismo-poslanica osmanskom sultanu, premda vrvi od laskavih izraza za vladara (»najveći vladar svih vremena, veći i od Aleksandra Makedonskog, itd.«), čini se nije polučilo nikakve rezultate i nije pobudilo veće Mehmedovo zanimanje.

Slične koncepcije imao je i povjesničar Kritobul. U svojoj povijesti Mehmeda II. sastavljenoj oko 1470., opisuje pad Konstantinopola i događaje koji su uslijedili. U djelo u kojemu se osjeća utjecaj Tukidida uklopio je laskave riječi za novog gospodara.²⁰ Isto tako na početku svoje povijesti »moli« čitatelje da mu oprostite za takav stav.

¹⁷ Georgios Th. ZORAS, *Γεώργιος ο Τραπεζούντιος και αι προς ελληνoturκικήν συνεννόησιν προσπάθειαι αυτού*, Atena, 1954., passim.

¹⁸ Tako Georgios ZORAS u gore spomenutoj knjizi (str. 75). Slični nerealni planovi postojali su i oko eventualnog »obraćanja na kršćanstvo« (!?) Mehmeda II. Takvu zamisao imao je među ostalima i papa Pio II. (Giuseppe TOFFANIN, *Lettera a Maometto II di Pio II. L'idea umanistica nella sua sintesi più alta*, Napulj, 1953.).

¹⁹ G. ZORAS, *nav. dj.*, 76–77.; A. MERCATI, *Le due lettere di Giorgio da Trebisonda a Maometto II*, u: *Orientalia Christiana Periodica*, Rim, 1943., passim.

²⁰ Karl KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527–1453)*, München, 1897.

Marko Eugenik (1391. – 1443.) nije htio ni čuti za sporazum sa Zapadom²¹ jer nikako ne bi mogao prihvatiti zapadnjačke, dakle katoličke, koncepcije vjere. Drži da bi svako popuštanje Zapadnoj Crkvi pokolebalo vjeru Grka, udaljilo je od predaje otaca, što bi sa sobom povuklo i slabljenje nacionalne svijesti. S druge strane, tursko ropstvo imalo bi tek privremeni značaj jer bi se sačuvao neokrnjen duhovni integritet naroda, te bi se kasnije mogao konsolidirati i pod vodstvom Crkve izboriti svoju slobodu.²² Držao je da narod mora tražiti spas iz duhovnog preporoda koji se sastoji u čvrstom prijanjanju uz pravoslavlje. Marko je, slično Brijeniju, držao da bi spas koji bi donijeli zapadnjaci zapravo bio gubitak jer bi u zamjenu tražili od naroda da se odrekne svoje vjere.²³ Ovakva mišljenja postojala su i u nekim crkvenim krugovima koji su u definitivnom nestanku neovisne države vidjeli priliku Crkve da preuzme vodstvo nad grčkim narodom pod turskom vlašću.

Josip Brijenije je bio još izričitiji: »Nemojmo se zavaravati nadama da će prije ili kasnije iz Italije doći vojska nama u pomoć. Ako se ikada i ustroji vojska, tobože radi nas, borit će se samo zato da porobi Grad, sve naše iskorijeni i izbriše naš rod i ime.«²⁴

2.3. Treći put: težnja za okupljanjem pravoslavne ekumene

Treba napomenuti da je osim dvije gore spomenute političke koncepcije (dakle, turkofilske i latinofilske) postojalo i nešto što bismo mogli nazvati trećom političkom opcijom. Konstantinopolski patrijarhat trudi se uspostaviti pravoslavnu protutursku koaliciju i potaknut mišlju o pravoslavnoj solidarnosti uspostavlja kontakte sa Srbima, Bugarima i Moskovitima (Rusima). Privlačna je bila zamisao da se kombinira moguće ponovno juridičko ujedinjenje Istočne Crkve s nekakvim pravoslavnim križarskim ratom protiv Turska. Takva bi koalicija istodobno predstavljala protutežu Zapadu. U zamjenu za pomoć ne bi se morala prihvaćati nikakva hereza, jer savez bi se sklopio s istovjernim narodima.

U vrijeme dok je car Ivan V. u Italiji vodio pregovore o uniji, patrijarh je Filotej (1364.–1376.) poduzimao korake za poboljšanje odnosa, kako s istočnim patrijarsima tako i s narodima istočne Europe. Filotej i njegov prethodnik Kalist u povijesti su ostali zapamćeni kao najžešći protivnici unije prije pojave Genadija.

Filotej nije od samoga početka bio kategorički protivnik unije s Rimom. God. 1367., kada su se vodili intenzivni pregovori s Rimom, sazvaio je crkveni sinod u Konstantinopolu na kojemu su bili nazočni jeruzalemski i aleksandrijski patrijarh, papini poslanici te brojni eminentni bizantski klerici. Svi sudionici, uključujući i Filoteja, suglasili su se s unijom, ali ne s takvom po kojoj bi se istočnjaci jednostavno podložili Rimu. Umjesto toga trebalo bi sazvati novi ekumenski koncil cjelokupne Crkve, sljedeći nakon sedam koncila koje priznaje Istočna Crkva, na kojem bi se raspravljalo o pitanjima vjere i zaključila unija. Filotejeva potajna nada bila je da će na Koncilu pobijediti stavovi istočnjaka te da će se cje-

²¹ Vidi: Ad. DIAMANTOPULOS, *Μάρκος ο Ευγενικός και η εν Φλωρεντία σύνοδος*, Atena, 1899.

²² O životu i djelu Marka Eugenika: K. MAMŌNIS, *Μάρκος ο Ευγενικός, Βίος και Έργον*, εναίσιμος επί διδακτορία διατριβή, Atena, 1954.

²³ B. N. TATAKIS, *Η βυζαντινή φιλοσοφία*, Atena, 1977., 275.

²⁴ BRIJENIJE, I, 482.

lokupna Crkva sjediniti prihvativši istočne dogme!²⁵ Nakon što papa nije prihvatio zamisao o ekumenskom koncilu, Filotej se potpuno posvetio drugom pravcu politike i postao gotovo fanatični protivnik unije.

Išao je za tim da učvrsti veze s pravoslavnim sjevernim narodima. God. 1371. postigao je da mu se djelomično priključi srpska Crkva. Despot Uglješa, koji je vladao samo jednim dijelom Srbije pa je stoga riječ o djelomičnom podloženju, u pismu Filoteju izjavio je da je stvaranje patrijarhata pod carem Dušanom bilo nelegalno i stavio je Crkvu u svojem dijelu Srbije pod nadležnost carigradskog patrijarha.²⁶ Već i prije toga (1364.) patrijarh Kalist je u Seriji vodio pregovore s udovicom srpskoga cara Dušana oko slične teme. Isti patrijarh je ujedno bio dosta pridonio tome da se poboljšaju odnosi Bizanta i Bugarske.²⁷

Filotej se pak u svojoj nakani da učvrsti i proširi utjecaj patrijarhata izvan Bizanta nipošto nije ograničio samo na Srbe i Bugare. Uspostavio je veze sa sjevernom Europom (Litva, Poljska, Moskovijska). Pozornost mu je posebice privukla Moskovijska (Rusija). Ogromna pravoslavna država koja, za razliku od Srbije i Bugarske, niti je pretendirala na carstvo niti je postavila posebnog patrijarha, već je ostala vjerna Konstantinopolu, činila mu se najvažnijom karikom u lancu pravoslavne protuturske koalicije. Filoteja je privuklo i to što je Ruska Crkva bila najtvrdokornija pravoslavna Crkva koja je prezirala svaki zapadni utjecaj. U pismima velikom knezu Moskovijske i kijevskom metropolitu (koji je boravio u Moskvi, ali je iz povijesnih razloga još nosio taj naslov) obasipao je navedenu dvojicu laskavim izrazima, a osuđivao je ruske kneževe koji se nisu htjeli podložiti Moskvi.²⁸ Pozornost mu je bila usmjerena i prema Litvi, tada još uvijek poganskoj zemlji. Ondje je vladao moćni knez Olgerd koji je ratovao protiv Moskovijske, a pod svojom je vlašću imao i određeni broj pravoslavnih kršćana (otprilike u današnjoj Bjelorusiji). Patrijarh je gajio nadu da bi i Litvu mogao privesti istočnom kršćanstvu prije negoli je »pridobiju« zapadni misionari.²⁹

No u bizantskom javnom mnijenju postojale su neke barijere koje su otežavale prihvaćanje savezništva s drugim pravoslavnim narodima. Bizantski kroničari su se tradicionalno izrazito negativno izražavali o Srbima. Jedan od razloga za to zacijelo je bio i taj što su Srbi pretendirali na carstvo, što je u optici bizantske državne ideologije bilo pravo rezervirano samo za cara Romeja. Ali nakon smrti cara Dušana (1355.) kao da nestaje »srpske opasnosti« te se, vjerojatno i pod utjecajem planova o pravoslavnom savezu, grčki kroničari povoljnije izražavaju o Srbima i o eventualnom savezu s njima za obranu od Turaka.³⁰ Ništa bolje u bizantskoj historiografiji nisu prolazili ni Bugari, a Rusi su bili predalek »egzotičan« narod, relativno nepoznat bizantskoj kulturnoj eliti.

---

²⁵ *Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1315–1402*, Vindobonae, 1860.–1862., I, br. 234, 492.

²⁶ Diôn A. ZAKYTHINOS, *Ιδεολογικά συγκρούσεις εις την πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν*, u: *Νέα Εστία*, α. 47, Atena, 1950., 795.; Oskar HALECKI, *Un empereur de Byzance à Rome*, London, 1972., 182.

²⁷ Diôn A. ZAKYTHINOS, *nav. dj.*, passim.

²⁸ Oskar HALECKI *nav. dj.*, 238.

²⁹ Oskar HALECKI, *nav. dj.*, 238–240.

³⁰ Nikola RADOJČIĆ, *Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kosovo Polje*, u: *Byzantion*, sv. VI (1931.), Bruxelles, 1931.; Henri GRÉGOIRE, *L'opinion byzantine et la bataille de Kossovo*, *nav. mj.*

Najveći protivnik suradnje sa Srbima, Bugarima i Rusima («Tribalima«, «Mizima« i «Skitima») bio je već spomenuti Demetrije Kidon. Držao je da su oni sami preslabi da bi znatnije pomogli Bizantu, osim toga Srbi i Bugari su se u odnosu prema Romejima pokazali, prema njegovim riječima, dosta zločestima: dok je Bizant pritisnut s istoka, oni mu oduzimaju teritorije na sjeveru.³¹

U svakom slučaju, čini se da je pad Srbije (bitka na Marici 1371. i Kosovo 1389.) i zatim Bugarske dokrajčio planove o balkanskom savezu. Niti od Moskovijske koja je i sama bila u problemima, u neprestanom ratu s Litvom i Poljskom, ali i s drugim ruskim kneževima, nije se mogla očekivati nikakva znatnija pomoć.

Nasljednici moskovskih kneževa, ruski carevi, kasnije će preuzeti bizantsko carsko naslijeđe (od Ivana III., druga pol. 15. stoljeća, nadalje) i planovi za stvaranje raznih pravoslavnih koalicija dolaziti će uglavnom iz Rusije i služiti će ruskim imperijalnim nakanama. Rusija se držala »Trećim Rimom«. Kao da je to predvidio patrijarh Filotej!

3. Humanistički neoplatonizam i skolastički aristotelizam kao paradigme za dva suprotstavljena svjetonazora

Dva učena čovjeka s kraja Bizanta zaslužuju posebnu pozornost: Georgije Gemist Pleton i Genadije Sholarije. Bili su na različitim ideološko-političkim pozicijama te su kao jake individualnosti svaki na svoj način obilježili epohu kasnog Bizanta. Kompleksnost njihova djelovanja i misaonog svijeta ne dopušta da se tako lako stave u bilo koji kalup.

3.1. Georgije Gemist Pleton

Georgije Gemist (nadimak Pleton na grčkom znači otprilike isto što i Gemist, »pun«) u svojoj je osobi ujedinio državnika i filozofa.³² Imao je ideje o preuređenju društva i države koje bi se mogle nazvati socijalističkima.³³ Kao uvjereni platonist veći dio ideja crpio je od Platona, ali nije bio imun ni ni druge utjecaje. Izgleda da je u drugoj polovici 14. stoljeća boravio u Hadrijanopolu gdje se upoznao s muslimanima koji su slijedili ideje socijalista Bedreddina.³⁴ Životni put ga je kasnije odveo i u Mistru na Peloponezu gdje je poučavao. Među ostalima je poučavao i Besariona koji ga je pozvao da zajedno s njim ode na Firentinski koncil. Pleton je, međutim, odbio potpisati dokument o uniji, ali je bo-

³¹ MIGNE, *Patrologia Graeca*, v. 154, 973.

³² O Pletonovu životu: E. STEPHANOS, »Pléthon«, u: *Dictionnaire Catholique*; B. TATAKIS, *La philosophie byzantine*, 1949.; K. GEORGULIS, Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων, u: *Néa Eστία*, v. 27, 1953., 744; D. ZAKYNTHINOS, *Le Despotat Grec*, v. 2, 365; N. KAZAZIS, Γεμιστός Πλήθων και ο κοινωνισμός κατά την Αναγέννησιν (Επετηρίς Πανεπιστημίου, t. 1, s. 5); I. MAMALAKIS, Γ. Γεμιστός Πλήθων, 1939. Pletonova djela: *Patrologia Graeca*, Migne, v. 160.

³³ K. AMANTOS, *nav. dj.*, 100.

³⁴ Badr ad-Din, poznati osmanski pravnik, sufi i pobunjenik protiv središnje vlasti (1358.–1416.). Sufijska su ga uvjerenja na kraju navela da propagira zajedničko vlasništvo i druge »revolucionarne« ideje. U Hadrijanopolu je boravio u drugoj pol. 14. i na početku 15. stoljeća. Slijedilo ga je dosta siromašnog puka Male Azije, ali i kršćana. Pobuna koju je organizirao u Rumeliji je propala i bio je obješen (*The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, sv. I, Leiden, London, 1960.).

ravak u Firenci iskoristio da se založi za osnivanje platonističke akademije, što je nekoliko godina kasnije i ostvareno zaslugom Cosima Medicija.

Utjecaj platonizma, islama, a pomalo i zoroastrijanizma, oslabio je kod njega kršćanski osjećaj te počinje stvarati neku svoju sinkretističku religiju. Imao je zamisli i o poboljšanju života siromašnih slojeva, htio je da se ostvari i porezna reforma, itd. Neke od svojih zamisli o državi htio je provesti na Peloponezu pokušavajući iskoristiti svoj utjecaj na despota Teodora. Stavovima o religiji i društvu navukao je na sebe bijes i mržnju Genadija Sholarija koji je spaljivao njegove knjige.

Zanimljiv je njegov stav o uniji. Beskrajne rasprave za i protiv unije između istočnih i zapadnih kršćana, ali i između samih istočnjaka, uvjerile su ga koliko je kršćanstvo slabo, a da bi moglo predstavljati jedinstvenu silu. One koji su se prepirali o uniji sve više je počeo držati nekom vrstom sofista koji ne traže istinu nego se samo služe snagom uvjeravanja za neke političke (ili čak materijalne) ciljeve. Stoga, kako već rekosmo, nije potpisao uniju u Firenci. God. 1448. napisao je djelo »O proizlaženju Svetog Duha« (Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος) u kojemu pobija dogmatske postavke Latina i Besarijona. On misli da Grke neće spasiti unija s Latinima, nego pouzdanje u Božju providnost. Ali je li to baš kršćanski Bog? Prije će biti nekakav neoplatonistički (možda identičan s Plotinovim Jednim). Unatoč odbijanju da potpiše uniju, Pleton traži nekakvu sveopću vjersku silu, nastoji ustanoviti svjetsku religiju.³⁵

Pozornosti su vrijedne i Pletonove zamisli o preuređenju društvenih odnosa. Neke od njih iznio je u pismu caru Manuelu Paleologu, kao i u dva memorandumu. Te njegove zamisli za neke su plod »grčkog sanjara potpuno odvojenog od stvarnih prilika i odnosa«,³⁶ za druge su »plodovi pažljivog i produbljenog proučavanja društvenih odnosa Peloponeza i cijelog Carstva.«³⁷ Sudeći po nekim prijedlozima, za njega bi se reklo da je preteča suvremene građanske koncepcije o društvu i državi, utemeljene na nacionalnoj suverenosti i obrani nacionalnih interesa (uvođenje stalne vojske, regulacija nacionalne trgovine, obrana i poticanje domaće proizvodnje, ograničenje uvoza, itd.). Reforme koje predlaže više su društvene nego administrativne. Preuzima načelo da bi svatko u proizvodnom lancu imao pravo za sebe uzeti razmjerno tome koliko pridonosi blagajni. Ukinuo bi vlasništvo nad zemljom, svatko bi mogao koristiti onoliko zemlje koliko može obrađivati. Poljoprivredu inače drži osnovnom proizvodnom djelatnošću, seljaci su jedini αὐτοῦργοί, samostvaratelji (preteča fiziokratizma?). Svi bi trebali plaćati jednak porez, trećinu prihoda. Porezi bi ujedno trebali igrati ulogu regulatora ekonomskih odnosa, bili bi povezani određenim zaštitnim sustavom koji bi s vremenom doveo do ukidanja novca i vraćanja na naturalnu razmjenu. U sustavu kažnjavanja osuđuje odsijecanja udova kao barbarstvo. Premda je u načelu protivnik smrtne kazne, prihvaća je za neke zločine jer oslobađa dušu od tijela.³⁸ Iz navedenoga je očito da je Pleton gajio neke ideje koje su u njegovo vrijeme

³⁵ B. N. TÁTAKIS, *nav. dj.*, 264

³⁶ A. A. VASILIEV, *Histoire de l'Empire byzantin*, Pariz, 1932., II, 328.

³⁷ Tako TATAKIS, *nav. dj.*, 267.

³⁸ Ep. LAMPROS, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, Atena, 1912.–1930., IV, 124; D. STEPHANIDIS, »Ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων και η θέσις του εν τη κοινωνική οικονομική«, *Επιθεώρησις Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομίας* 9 (1940.), 393–416.

bile neizvedive, ali uvelike podsjećaju na ideje i koncepcije koje su opet stavljene na dnevni red, a neke i ostvarene (jesu li?) mnogo stoljeća kasnije. Pletonu bi u povijesti političkih i društveno-ekonomskih ideja trebalo dati ono mjesto koje zaslužuje.

Kod Pletona se može zamijetiti nešto što bismo mogli nazvati klicama grčkog nacionalizma. Može se, naime, reći da osim tri gore navedena političko-ideologijska smjera postoji i četvrti. Njegovi nositelji ne uzdaju se u zapadnu pomoć niti u sporazum s Turcima, a stran im je pravoslavni univerzalizam Crkve i naglašavanje kontinuiteta s Rimom. Oni počinju prihvaćati naziv Helena koji je u srednjem vijeku bio poistovjećen sa starim poganstvom (Grci su se u srednjem vijeku nazivali Ρωμαιοί, ponekad Γραικοί), te odbacuju rimsku tradiciju. U obraćanju vladaru kažu: »Mi koje vodite i kojima kraljujete Heleni rodom, kako to svjedoči naš jezik i pradjedovska kultura.«³⁹ Tako i već spomenuti henotik Ivan Argiropul bizantskog cara Ivana VIII. naziva »carem Helade.«⁴⁰ S takvom »nacionalističkom« koncepcijom nije se slagao Georgije Sholarije: »Premda sam Helen jezikom, nikada za sebe ne bih rekao da sam Helen jer ne razmišljam kao negdašnji Heleni (pogađni, nap. pr.) ... ako bi me tko pitao što sam, odgovorio bih da sam kršćanin.«⁴¹ Helensko ime bilo je već davno zaboravljeno i očito je da nije moglo samo tako uskrsnuti.

3.2. Georgije Sholarije-Genadije

Georgije Sholarije (1405.–1475., kao patrijarh dobio je ime Genadije)⁴² izgleda da predstavlja paradigmu onih Bizantinaca koji su se pomirili s turskom vlašću i u njoj vidjeli priliku da se Crkva afirmira kao nova »država u državi« i zaštitnica grčkog vjerničkog naroda.

Humanističko obrazovanje koje je stekao u mladosti, izvrsno poznavanje latinskog i grčkog, omogućili su mu da u vlastitoj kući otvori školu »slobodnih vještina«. Od zapadnih autora dosta je prevodio Tomu Akvinskoga koji je na njega izvršio priličan utjecaj.

Zanimljivo je da je u ranijoj fazi života i djelovanja nastupao kao henotik (takvim se barem prikazivao na koncilu u Firenci) i nije otvoreno iskazivao svoj antihenotizam. Čini se da ga je u tabor antihenotika privukao njegov učitelj Marko Eugenik. U zadnjim godinama prije pada Konstantinopola istaknuo se borbenim napadima na henotike. Jednu za drugom nizao je rasprave o *filioque* kojima je pobijao zapadna i henotička stajališta. Ranije je bio u dobrim odnosima s dvorom, čak je na njemu obnašao neke dužnosti, no 1448. na vlast dolazi Konstantin XI. Dragaš, zadnji bizantski car kojemu se Sholarije već ranije zamjerio, te ga sklanja s dvora. Sholarije je prisiljen obući monašku halju. Time njegova borba protiv henotika postaje to žešća. Iz svojega samostana djelovao je kao duhovni vo-

³⁹ Ep. LAMPROS, *Παλαιολόγεια ...*, III, 347.

⁴⁰ Ep. LAMPROS, *Αργυροπούλεια*, Αθήνα 1910., 7.

⁴¹ D. DANIILIDIS, *Η Νεοελληνική Κοινωνία και Οικονομία*, Ατένα, 1934., 80, 105.

⁴² Sholarijeva djela: *Oeuvres complètes de Georges Scholarios, publiée pour la première fois par Mgr. Louis Petit, X. A Siderides, Martin Jugie*. Sv. I–VIII, Pariz, 1928.–1936. O životu: Th. ZISIS, *Γεννάδιος Β. Σχολάριος, βίος, συγγράμματα, διδασκαλία*. Solun, 1980.; Manolis G. SERGIS, *Γεώργιος Σχολάριος Β, ο πρώτος μετά την άλωση οικουμενικός πατριάρχης, εθνοϊστορική μελέτη*, Ατένα, 1996. (Μελέτες για την βυζαντινή και μεταβυζαντινή ελληνική ιστορία, 3).

đa antihenotika. God. 1451. u Konstantinopol dolazi poslanstvo praških husita koji su se htjeli sjediniti s Istočnom Crkvom. Među ostalima su razgovarali i sa Sholarijem koji je ostavio takav dojam na vođu poslanstva, Engleza Platrisa, da je on bez okolišanja prihvatio pravoslavlje.

Osobito dobru priliku da izrazi prezir prema ideji unije dobio je 1452. kada je došlo do zadnjeg pokušaja sjedinjenja Crkava, zapravo potvrđenja u međuvremenu osporene Fiorentinske unije, što je pokušao provesti papin legat Izidor. Sholarije se uopće nije htio pojaviti na pregovorima. Unija je ipak potvrđena. Tada je, za vrijeme zajedničke službe Božje u Aji Sofiji, poticao puk i monahe na pobunu protiv henotika i cara Konstantina. Puk je navodno vikao: »Od Latina nećemo ni pomoć niti želimo uniju s njima!«

Nakon zauzeća Konstantinopola postao je novi patrijarh. Na njegovo imenovanje za patrijarha blagonaklono je gledao i Mehmed II. znajući za Sholarijeva ranija protuzapadna stajališta. Zaštićen staklenim zvonom osmanske vlasti novi patrijarh se osvećivao svojim ideološkim protivnicima: dao je spaliti rukopise Pletonova⁴³ djela »O zakonima« (Περὶ Νομῶν συγγραφή). No, kao patrijarh se susretao s nizom problema vezanih za reorganizaciju Crkve pod osmanskom vlašću. Zloba i podmetanje kolega ozlovoljili su ga, te se nekoliko puta povlačio u samostan. Svejedno bi uvijek iznova sjedao na patrijaršijski tron. Zadnje godine života proveo je u samostanu Prodroma u Konstantinopolu. Iznimno je bogat njegov opus: pisao je djela o teologiji, filozofiji i polemičke spise protiv Latina. Možemo ga držati jednim od najplodnijih bizantskih teoloških pisaca.

Sholarije je po svojem filozofskom usmjerenju dosta različit od Pletona i Besariona. Umjesto njihova humanističkog (neo)platonizma on se drži tradicionalnog bizantskog aristotelizma obogaćenog tomističkim primjesama. U religijskim koncepcijama kod njega je vidljiv utjecaj hesihazma (o hesihazmu kao vjerskom smjeru unutar bizantske duhovnosti bit će riječi kasnije, u zaključku).⁴⁴ Osuđuje one (u prvom redu Pletona) koji hoće preko platonizma uskrsnuti »helensko poganstvo« i njima suprotstavlja »istinu kršćanske dogme«. I Aristotel njemu ne služi kao izvor istine o svijetu, nego kao potreban repertorij logičkih argumenata za potvrđivanje kršćanske dogme (slično srednjovjekovnim zapadnim skolastičarima).⁴⁵ Kršćanska vjera, koja je po njemu jedina istina i spas, za njega je najvažnija. Stoga bismo ga mogli staviti u red nekakve bizantske »protureformacije« koja traži da se uklone ranija zastranjenja, bilo u smjeru prihvaćanja rimskog katolicizma bilo u vidu glorificiranja helenskog poganstva.

4. Zaključak

Ideološko-političke razmirice u kasnom Bizantu pokazuju nam da Carstvo nije bilo u neprestanom sukobu samo s osmanskim Turcima i Zapadom, kako smo rekli na početku ove

---

⁴³ Povijesti filozofije i bizantske civilizacije općenito su sklone Sholarija i Pletona predstavljati kao eminentne, gotovo paradigmatičke predstavnike dviju religijsko-političkih struja u kasnom Bizantu, kao dva antipoda: npr. W. GASS, *Gennadius und Pletho, Aristotelismus und Platonismus in der griechischen Kirche, nebst einer Abhandlung über die Bestreitung des Islam im Mittelalter*, Breslau, 1844.

⁴⁴ O hesihazmu vidi: B. N. TATAKIS, *nav. dj.*, 243–261.

⁴⁵ TATAKIS, *nav. dj.*, 273.

studije, već i unutar samoga sebe. Tradicionalna slika o Bizantskom Carstvu kao o ukoče-
noj tvorevini u kojoj se ništa nije mijenjalo i gdje se ni o čemu nisu vodile ozbiljnije ras-
prave (osim teoloških »cjepidlačenja«) na temelju gore navedenog ne odgovara istini. Bi-
zant je bila država u kojoj su državna organizacija, službena ideologija i vjera bile naj-
čvršće povezane, te su stoga sve rasprave o vjeri i filozofiji imale reperkusije na cijelu
državu uključujući i njezin opstanak! Očito je da su neki ekstremni antihenotici pridonije-
li bržem padu Konstantinopola (iako bi pao prije ili kasnije) jer je to pomagalo ostvarenju
nekih njihovih zamišljenih političkih ciljeva.

Isto tako vrijedi i da petnaeststoljetne ideološke raspre imaju daleku prošlost. One su na-
stavak još ranijih starih raspri u Bizantu. Znamenit je tzv. hesihastički spor, nastao kada i
hesihazam u 13. stoljeću. Njegov začetnik Grgur Sinait prvi je primjenjivao tehniku kon-
templativne molitve tvrdeći da se njome može ugledati čisto božansko svjetlo (nestvore-
no svjetlo, ἀκτιστον φως). Najveći predstavnik hesihazma bio je Grgur Palamas
(1296.–1360.). Grk iz južne Italije monah Barlaam Kalabrez (1290.–1348.), koji je inače
podučavao grčki jezik u Italiji, tada još nepoznat dobrom broju filologa, optužio je hesi-
haste za herezu. Oni, prema njegovim riječima, tvrde da vide božansko svjetlo, čime
odvajaju božansko djelovanje (ἐνέργεια) od božanske biti (ουσία), što je nedopustivo.
Tvrde da je svjetlo koje vide nestvoreno (ἀκτιστον φως), da je emanacija samoga Boga.
To za Barlaama znači da niječu jednotu Boga. Nijedan čovjek ne može vidjeti ništa ne-
stvoreno, kaže Barlaam. Na Barlaamovu stranu stavili su se Grci obrazovani na zapadnim
uzorima, na Tomi Akvinskom. Tvrđili su da se spoznaja Boga odvija umnim putem, a ne
kontemplacijom. Ta se svađa uskoro prometnula u svađu između predstavnika bizantskog
misticizma i zapadnjačkog tomističko-aristotelijanskog racionalizma.

Čini se da su svađe u 14. i 15. stoljeću koje su sada pak bile povezane s gorućim poli-
tičkim pitanjem, odnosom prema Osmanlijama, nastavak tih ranijih vjersko-filozofskih
sučeljavanja. No sada su tzv. konzervativci prihvatili tomističku filozofiju i pomirili je s
nekim elementima hesihazma, odnosno učenja Grgura Palamasa. Tako nešto vidljivo je
kod Georgija Sholarija. Nasuprot njima, »zapadnjaci« su prožeti humanističkim neopla-
tonizmom, a prvospomenuti ih optužuju za poganstvo.

Možda je određena doza pasivnosti prema »ovosvjetskim stvarima« inherentna mistici-
zmu hesihasta pridonijela tome da su konzervativci razmjerno lako prihvatili ideju da se
podlože osmanskoj sili, koja pak neće dirati u osnove kršćanske vjere. Iako vidljivo,
kršćansko carstvo ovdje na zemlji više ne postoji, i dalje postoji metafizičko jedinstvo
vjerničkog naroda koji predstavlja Crkva, sada zamjena za državu. U slučaju prevlasti hu-
manističko-zapadno-platonističkog elementa možda bi postojala veća opasnost za duhov-
nu sferu.

Ideološka i politička sučeljavanja u Bizantu nisu prestala 1453. Doduše, na području za-
uzetom od Osmanlija sada antihenotici imaju prevlast, dok su zapadno orijentirani inte-
lektualci uglavnom odselili na Zapad ili na romejska područja pod vlašću Venecije. Bi-
zantska predaja se u Osmanskom Carstvu zamrzava da bi se počela dovoditi u pitanje tek
u vrijeme prosvjetiteljstva.

Summary

CONFLICTS IN BYZANTIUM OVER THE QUESTION OF UNION OF CHURCHES
BEFORE THE FALL OF CONSTANTINOPLE

In this paper the author has analysed ideological and political conflicts in the Byzantine Empire before the Fall of Constantinople (1453). The main issue Byzantines were concerned with in the last century of persistence of their Empire was the question of Union with Rome, i.e. with the Catholic Church. This question was inextricably connected with eventual Western help in Byzantine struggle against the Ottoman Turks. The Western help could be obtained only in case that the Byzantines conclude Union with Rome. Byzantine clerics, who most violently refused any idea of accepting Western »heresy«, were inclined rather to see Turks as their masters than to subdue themselves to the Pope. Byzantine intellectuals, educated in Humanist spirit, on the other hand were ready to accept Union in exchange for Western military help and ridiculed those »orthodox conservatives« who preferred Turkish sultan to the Pope. The whole last century of Byzantium was strongly marked by this conflict between »henotics« and »antihenotics« (those who wished Union and those who opposed to it). The author has given a short survey of the most prominent partisans of both political options quoting certain places from their literary works, which set forth their ideological position. There has been given also an analysis of possible philosophical sources determining political and ideological position of partisans of the both sides. The author has come to conclusion that these conflicts were not only results of urgent need to find solution to the actual political problems, but that their causes are to be sought in theological and philosophical controversies of earlier Byzantine centuries.